

«Полтавський міф» (до 310-ої річниці оборони міста Полтави від шведської армії)

Олександр Слісаренко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Статтю присвячено аналізу облоги міста Полтави в 1709 році об'єднаною українсько-шведською армією. До сьогодення в науковій літературі зберігаються помилкові інтерпретації, а то й прямі фальсифікації джерел, що є наслідком політизованого підходу до викладення обставин оборони Полтави. У цій війні нарешті повинно було вирішитися питання регіональної гегемонії між двома основними геополітичними гравцями: Швецією та Річчю Посполитою. Фінал цієї війни, однак, був зовсім несподіваним: переможцем стала Московська держава, яка в перші роки цієї війни відіграла роль другорядного союзника Речі Посполитої.

Головною метою статті було виявлення таких помилкових інтерпретацій та встановлення реальної картини облоги Полтави у 1709 р. З цією метою було здійснено новий аналіз уже відомих джерел за допомогою компаративних методів, а також введено в обіг деякі нові архівні джерела. Як встановив автор, кількість українського населення, залученого до оборони міста, в історіографії сильно завищено, а головну роль в захисті міста відіграв сильний московський гарнізон. Автор публікації стверджує, що головною метою облоги Полтави шведсько-українськими військами стало не захоплення міста, а втягування армії Петра I у генеральну битву. Ця обставина визначила доволі млявий хід облоги, а основними її учасниками були запорізькі контингенти. Автор заперечує факт великого штурму м. Полтави напередодні генеральної битви. Лише перемога в генеральній битві над московською армією давала шанс королю Карлу XII та його союзнику гетьману І. Мазепі успішно завершити Північну війну.

Ключові слова: *облога, блокада, нове прочитання, гарнізон, генеральна битва*

«Poltava myth» (up to the 310-th anniversary of the defense of the city of Poltava from the Swedish army)

Oleksandr Slesarenko, O. Honchar Dnipro national University

The article is devoted to the analysis of the siege of Poltava in 1709 by the Ukrainian-Swedish army. To date, in the scientific literature remain incorrect interpretations, and the direct falsification of sources, which is a consequence of the politicized approach in the coverage of the circumstances of the defense of Poltava. However, the final of this war was quite unexpected: the Moscow state, which in the early years of this war, played the role of the secondary ally of the Commonwealth, was the winner.

The main purpose of the article was to identify these misinterpretations and establish the real picture of the siege of Poltava. To this end, the author undertook a re-analysis of the sources on the basis of comparative methods and attracted new archival documents. The author of the publication found a significant overestimation of the number of local residents who took part in the defense of the city, where the main role belongs to a strong Moscow garrison. According to the author, the main purpose of the siege of Poltava was not the capture of the city, and the involvement of the army of Tsar Peter in the General battle. This circumstance determined the relatively cautious conduct of the siege of Poltava by the Ukrainian-Swedish army, where the main participants were contingents of Zaporizhzhya Cossacks. In fact, there was a blockade, not the siege of the city. The author claims that on the eve of the General battle there was no General assault of Poltava. Only the victory in the General battle gave a chance to king Charles XII and his ally Hetman I. Mazepa to successfully complete the Northern war.

Keywords: *siege, blockade, new reading, garrison, general battle*

«Полтавський міф» (к 310-й годовщині оборони міста Полтава від шведської армії)

Александр Слесаренко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Стаття посвячена аналізу осади Полтави в 1709 г. українсько-шведської армією. На сьогоднішній момент в науковій літературі зберігаються невірні інтерпретації, а то і прямі фальсифікації джерел, що є наслідком політизованого підходу в освітленні обставин оборони Полтави. Фінал цієї війни, однак, був повністю несподіваним: переможцем стала Московська держава, в перші роки цієї війни грала роль второстепенного союзника Речі Посполитої.

Основною метою статті стало виявлення цих невірних інтерпретацій і встановлення реальної картини осади Полтави. З цією метою автор здійснив повторний аналіз джерел на основі компаративних методів і привніс нові архівні документи. Автор статті встановив значительне збільшення кількості місцевих жителів, прийнявших участь в обороні міста, де основна роль належить сильному московському гарнізону. По думці автора, основною метою осади Полтави був не захоплення міста, а витягнення армії царя Петра в генеральну битву. Це обставина визначило відносно обережне ведення осади Полтави українсько-шведської армією, де основними учасниками стали контингенти запорожських козаків. Фактично відбулася блокада, а не осада міста. Автор стверджує, що напередодні генерального сраження не було ніякого загального штурму Полтави. Лише перемога в генеральній битві давала шанс королю Карлу XII і його союзнику гетьману І. Мазепі успішно завершити Північну війну.

Ключові слова: осада, блокада, нове прочитання, гарнізон, генеральна битва

Постановка проблеми.

Велика Північна війна 1700–1721 років (або Друга Північна війна) стала не лише найдовшою війною XVIII століття, але й найважливішою війною для основних держав Центрально-Східної Європи. У цій війні нарешті повинно було вирішитися питання регіональної гегемонії між двома основними геополітичними гравцями: Швецією та Річчю Посполитою. Фінал цієї війни, однак, був зовсім несподіваним: переможцем стала Московська держава, яка в перші роки цієї війни відіграла роль другорядного союзника Речі Посполитої. Головною битвою цієї війни всіма пізнішими дослідниками визнано Полтавський бій 27 червня (8 липня) 1709 р. Ця подія має на сьогоднішній день дуже об'ємну історіографію. Проте абсолютна більшість дослідників мало уваги приділяла вивченню подій, що передували цьому бойовищу. Донині описи облоги Полтави сповнені великої кількості штамів, створених двісті років тому, вона лишається міфологізованою, а реальна картина дуже повільно пробиває собі шлях на сторінки української наукової літератури. Найбільш вкоріненим постулатом є твердження про активну допомогу мешканців Полтави московському гарнізону, зокрема, було мобілізовано 2,6 тис. чоловіків. Ще одним загальним місцем є уявлення про героїчну оборону міста під час майже безперервних

штурмів шведської армії. У даній розвідці ми ставимо за мету з'ясувати реальний хід подій під Полтавою та встановити логічність та невідворотність битви, що завершила весняну кампанію 1709 року.

Аналіз публікацій.

Хоча буквально кожен вітчизняний чи закордонний дослідник Полтавської битви згадував і про облогу Полтави, однак праці, які детально вивчали обставини цієї облоги, дуже небагато. Однією з перших наукових праць є дослідження І. Павловського. Саме він констатував ще 1895 р. (а згодом підтвердив у 1908 р.), що обставини облоги Полтави не мають документальних джерел з російського боку – адже всі деталі облоги спираються на малодостовірне джерело – твердження П. Крюкшина, який нібито бачив щоденник облоги, що його вів полковник О. Келлен, та нотатки ієромонаха Хрестовоздвиженського монастиря [16, с. 13]. На недостовірність цього автора вказав П. Кротов [13, с. 158]. Шведські джерела досліджував В. Артамонов та дійшов висновку, що офіційні архіви королівської армії було знищено біля Переволочної, всі інші джерела є наративами, складеними набагато пізніше (зокрема, й праця Г. Адлерфельда) [1, с. 119]. Маємо справу з певними фрагментами висвітлення цієї облоги, викладеними або цивільними свідками, пасторами Д. Крманом та

Г. Нурдбергом, або військовими різного рівня, насамперед молодшими офіцерами Р. Петре, Ф.-Й. Вейе та іншими. Тож цілісну картину облоги /оборони Полтави ще доведеться відтворювати. Окремі аспекти оборони Полтави дослідили Я. Іванюк та С. Іванюк [7; 8; 9;]. Заслугою останнього є встановлення реальної біографії коменданта Полтави О. Келлена, який виявився балтійським німцем. Усі названі автори оперували майже однаковим колом джерел, але дійшли висновків, що суттєво, інколи діаметрально, різняться між собою. На нашу думку, так сталося через те, що більшість дослідників не ставила перед собою за мету дослідити питання об'єктивності та достовірності повідомлень, уміщених у документах XVIII ст., а сприймало їх матеріал суб'єктивно, довіряючи власній інтуїції.

Мета дослідження.

Розв'язання даних суперечностей можливе лише шляхом розширення кола джерел з даної тематики. Оскільки сподіватися на появу принципово нових документів важко, автор запропонованої публікації має на меті здійснити аналіз уже відомих джерел, які раніше залишались поза увагою дослідників. У своїх дослідженнях звернувся до методу нового прочитання уже відомих джерел. Крім того, при дослідженні цих матеріалів автор вдався до наступних методів – порівняльно-історичного, порівняльно-статистичного та історико-демографічного.

Основний матеріал.

Малозрозумілим кроком шведського короля стала облога Полтави. Протягом перших восьми років Великої Північної війни шведська армія намагалася уникати облог ворожих фортець. Винятком була хіба що облога Торуні, ще на початку вторгнення шведів до Польщі. Карл XII ніколи не пояснював своїх планів підлеглим, не залишив він і письмових нотаток, тому зараз важко дійти певної думки про реальні плани короля. Більш-менш раціональним поясненням цього кроку був намір Карла XII спровокувати Петра I на генеральний бій. Російська армія до цього часу уникала вирішального бою, незважаючи на свою велику чисельну перевагу. Очевидно, Петро I не був упевнений у можливостях своєї армії протистояти шведам на рівних. Щоб там не писала російська історіографія, до початку 1709 р. шведська армія на чолі з королем завжди мала перевагу в бойових сутичках з московськими військами. Більше шансів з'являлося,

коли на чолі шведських підрозділів стояли генерали короля, хоч і тут не все однозначно. Навіть у переможній битві при Лісній військам Петра I протистояли другорядні частини шведської армії. Полки Левенгаупта склалися на три чверті (а може й більше) з прибалтійських, фінських та німецьких контингентів. Коли Петро I уживав термін про «перемогу над природними шведами», він мав на увазі факт підданства, а не етнічного походження. Та навіть у такій ситуації, коли проти другорядних військ воювали відбірні московські полки, що переважали кількісно (не менше 17 тис. проти 13 тис.), перемога далася важкою ціною, у багатогодинному бою, після якого половина шведської армії все ж прорвалася до свого короля. З цієї причини, Петро I обрав найдоцільнішу тактику «скіфської війни». Маючи необмежені територіальні та людські ресурси порівняно зі шведами, він міг дозволити собі вести війну на виснаження.

Єдиним порятунком проти такої тактики для Карла XII ставала генеральна битва, внаслідок якої армія ворога або була б знищена цілковито, або зазнала б дуже важких утрат. Врешті, можна було сподіватися на другий генеральний бій, що став би останнім, та на укладення мирної угоди з ворогом на умовах цілком придатних для честі шведського короля. Власне, Петро I сам неодноразово пропонував шведам мир за принципом «краще синиця (Петербург) в руках, ніж журавель (Прибалтика) у небі». Проте шведський король ігнорував такі пропозиції, а його оточення не мало важелів для переконання свого короля в необхідності йти на компроміси.

Переживши несподівано сувору зиму в Лівобережній Україні, Карл XII збагнув, що його ресурси близькі до вичерпання, а тому єдиним шансом вийти зі скрутного становища залишається генеральна битва. Іншим виходом був би відступ на Правобережну Україну, але молодий шведський король, який через війну ще у 18 років покинув свою столицю, мав переконання, що оскільки його веде Бог, то він не може відступати, та й усі попередні роки цієї війни для нього склалися за однаковим сценарієм: ворог тікає, шведи переслідують. Можливо, якби на боці короля був певний життєвий досвід, то він міг би наважитися і на третій спосіб – укласти мир, але навесні 1709 р. це означало втягування в тривалі виснажливі переговори з московськими дипломатами в традиціях «азійської школи».

Але як примусити до генерального бою ворога, який постійно від тебе тікає? Очевидно,

такий спосіб був тільки один: примусити його до битви за якийсь значущий об'єкт, утрата якого була б для супротивника дошкульним ударом по його авторитету, бойовому духу, матеріальному становищу. Похід на Москву означав би багатотижневий (а може, й багатомісячний) шлях з тими ж самими безперервними нападами на тили шведської армії та поступовою втратою людей, коней, обозів. До того ж цей шлях був би вкритий випаленими полями, спустошеними містами та селами, де шведська армія не мала б достатнього ресурсу. Інша річ, облога якогось важливого українського оборонного пункту, яким здавалася Полтава. Водночас шведський король не поспішав захоплювати це місто, бо тоді б Петро I знову став би уникати вирішальної битви, затягуючи виснажливу для шведів війну. Якщо проаналізувати хід облоги міста шведами, то в око одразу впаде їх млявість і не наполегливість у проведенні облогових робіт. Облога Полтави давала можливість шведам перебувати у вигідному стратегічному становищі, контролюючи шляхи з Кримського ханства та запорізьких земель далі на північ, з Речі Посполитої та Правобережної України далі на схід, відносно недалеко від воронезьких суднобудівних верфей – улюбленого дітища Петра I. Разом із тим симпатії українського населення (як мінімум, цієї частини Полтавщини) давали шведам певний рівень підтримки людськими ресурсами та харчового забезпечення. Сама по собі Полтава, хоч і була полковим містом, але була досить незначним центром. Вона до 1752 р. не мала навіть грамоти на магдебурзьке право, що красномовно свідчить про її значення [20, с. 60, 62]. З інших полкових міст України лише Прилуки не володіли магдебургією [11, с. 147, 148].

Міркування деяких дослідників щодо того, ніби Карл XII здійснив облогу міста, аби дочекатися допомоги від допоміжного корпусу короля Станіслава Лещинського та генерала Е. Крассау, здаються непереконливими, адже у Польщі залишалося всього 8 тис. шведських солдатів, які підтримували боєздатність війська короля Станіслава, чисельність якого складала максимум 16 тис. на всю Річ Посполиту. Значних сил на допомогу Карлу XII прибути з Польщі не могло – максимум 7-8 тис. шабель та багнетів. Ситуація у Ст. Лещинського була непевною, тому мова про похід усієї його армії на Лівобережну Україну йти не могла. Короткочасні успіхи Я. Сапеги та Я. Грудзінського у березні 1709 р. на Галичині (біля Яворова та Дрогобича) були компенсовані невдалою облогою «станіславчиками» Бережан

та підходом допоміжного корпусу фельдмаршал-лейтенанта Г. Гольца (13 тис. вояків, серед них 3 тис. козаків) [21, с. 168]. Цей корпус об'єднався з 6-тис. загоном «промосковських» конфедератів коронного гетьмана А. Сінявського у перших числах травня, а вже незабаром об'єднані сили союзників розбили загоны Я. Сапеги біля Надкваші (Лідухової) 24 травня 1709 р. Наслідком перемоги в тому бою стало витіснення і так нечисленних загонів Ст. Лещинського за Сян. Про цю невдачу свого союзника шведський король повинен був довідатися ще на початку червня, але це не позначилося ні на інтенсивності облоги Полтави, ні на підготовці відступу шведської армії куди-інде.

Однак значення Полтави добре розуміли й командири московського війська. Петро I, добре поінформований щодо справжніх настроїв українського населення, надіслав 27 листопада указ полтавському полковнику Іванові Левенцю та старшині полку без найменшого сумніву чи опору прийняти московську залогу на чолі з бригадиром О. Волконським та всіляко сприяти їй, а по закінченні війни обіцяв забрати з міста свої війська [19, с. 325, 326]. Проте в наказі до Олександра Волконського цар попереджав, що він може зіткнутися з опором: «Буде ж, чого Боже збав, запрутсья та, зрозуміло, боронитися захочуть жорстоко, тоді послати, аби драгуни йшли негайно з поспіхом та, з'єднавшись з оними., штурмувати це місто, якщо в ньому не виявиться значної кількості шведів, з допомогою Божою та підбурювачів узяти» [17, с. 327]. Однак приклад розправи над Батуриним вплинув на полтавчан і опору московським воякам вони не чинили.

Як бачимо, було вжито цілу низку важливих кроків, насамперед, зосереджено значні сили для оборони Полтави, що перевищували навіть кількість її жителів. Англійський історик Д. Мотллі писав про десятитисячну московську залогу (щоправда, з урахуванням підкріплень, спрямованих Меншиковим до міста) [15, с. 102]. Крім того, було здійснено ремонтні роботи із посилення фортифікаційних споруд. Зокрема, відновлено внутрішню лінію укріплень довжиною близько чотирьохсот метрів, обладнано артилерійські майданчики на бастіонах, що повинні були стримати можливий прорив шведів через зовнішні укріплення [8, с. 270].

Спробуємо оцінити сили захисників міста. Джерела стверджують, що вони мали дві складо-

вих: регулярні війська та озброєних мешканців міста. Якщо кількість перших оцінити легше, то щодо другої групи виникають певні запитання. Гарнізон Полтави нараховував близько 6 тис. московських солдатів на початку травня, а згодом одержав ще 1200 осіб допомоги (загін бригадира О. Головіна), отже загалом мав 7,2 тис. бійців, без урахування українських допоміжних сил. З них понад 1, 6 тис. загинуло під час облоги [1, с. 113]. Гарнізон непогано, але, на нашу думку, недостатньо був забезпечений артилерією: кілька московських полкових гармат – до 6 одиниць, якась кількість – 5 чи 6 гармат – належали Полтавському полку. Щоправда, ще восени 1708 року росіяни з сотенних містечок вивезли до Полтави всю козацьку артилерію – загалом 17 гармат невеликого калібру (від 0,5 до 2-х фунтів) та кілька десятків пудів мушкетного та гарматного пороху і приблизно 200 ядер [23, арк. 4]. Цей крок московське командування здійснило, насамперед, через недовіру до місцевого населення, чий симпатії були явно не на боці Москви. До речі, це зайвий раз підтверджує, що значної кількості мешканців Полтавського полку в складі російського гарнізону Полтави бути не могло, а значить, цифра у 2600 озброєних міщан явно не відповідає реальній картині.

Якою могла бути реальна чисельність мобілізованих з місцевого населення захисників Полтави? Оскільки у нас немає точних цифр полтавського населення першого десятиліття, спробуємо вдатися до оцінних методів, орієнтуючись на історико-демографічні дослідження українських міст. У дослідженні О. Коваленко вказано, що у 1654 році в Полтаві присягали цареві Олексію Михайловичу 1335 осіб, козаків та посполитих [10, с. 65]. Дослідниця припускає, що в місті могло мешкати до 7 тис. осіб. Однак «від середини XVII ст. до 1710-х рр. динаміка залюдненості помітно падає» [10, с. 68]. У таких умовах автор вважає перебільшеними дані про 4,5 тис. осіб населення Полтави [10, с. 66]. І. Сердюк, що досліджував демографічну структуру населення полкових міст для 1765–1769 років, виявив, що мобілізаційна група чоловічого населення Переяслава, Ніжина та Стародуба складала 30–31% від загальної кількості населення цих міст [20, с. 244–246]. Якщо застосувати цю норму до полтавського населення і вважати його чисельність на рівні 4 тис. осіб, то матимемо 1200 чоловіків у віці 15–60 років. Зрозуміло, що серед них були й хворі, й інваліди, й такі, що ухилилися від бойових дій. У місті також не могло

бути значної кількості прийшлого населення, яке шукало прихистку в Полтаві від шведів, в усякому разі джерела про це не повідомляють.

Про антимосковські настрої мешканців Полтавського полку ми вже згадували, додамо лише ще один штрих. Полтавський полковник Іван Левенець навесні 1709 р. намагався переконати опішнянського сотника Романа Корицького, що втік до Нехворощі з частиною своїх міщан, аби він подіяв на місцевих мешканців, щоб вони не чинили опір військам генерала Ренне. З «Доношення...» стає зрозумілим, що позиція нехворощанського сотника була однозначно прошведською, тому надії полтавської старшини вплинути на ситуацію покладалися на втікачів-опішнян. Невідомо, що саме відповідав сотник Корицький Левенцю, але містечко вояками Петра було спалено, навіть пропала худоба у місцевих жителів, до того ж частину потерпілих жителів складали втікачі з Опішні. Безпосереднім виконавцем наказу про знищення Нехворощі та її мешканців стали підрозділи полковника Г. Кропотова [24, арк. 22–28].

Отже, на боці московського гарнізону могло бути не більше 1 тис. чоловіків – максимальні мобілізаційні можливості міста з населенням у чотири тисячі осіб, та й то за умови повної одностайності серед полтавського населення. А оскільки в місті повинні були залишитися симпатичні І. Мазепи, то реальне число полтавчан, що допомагали московському гарнізону, було суттєво меншим, ніж тисяча осіб. Показово, що й тут московський гарнізон чисельно значно переважав кількість усіх жителів Полтави. Таку ж картину маємо і під час облоги Веприка у січні 1709 року.

На завершення, вкажемо, що існують цифри перепису населення міста від 1718 р., наведені в нарисі Н. Цехмістро – 620 осіб чоловічої статі з 1,2 тис. загального населення міста [19, с. 59]. За дев'ять років по вікопомній облозі кількість населення міста була втричі меншою від традиційної статистики, але ж під час «шведчини» місто не могло втратити багато мешканців, пошестей у цих районах України тоді теж не було. Залишається припустити, що традиційна оцінка чисельності населення Полтави на 1709 рік значно завищена. Навіть у спеціальних дослідженнях О. Компан та І. Сердюка це питання залишилося без відповіді. О. Компан як знавець історії українських міст XVI–XVIII ст., лише зазначила, що «середня кількість жителів у більшості українських міст коливалася від 1 до 3 тис.» [11, с. 76]. Отже, реальна цифра добровольців на боці московського

гарнізону була дуже незначною, не більше 500 осіб, а найпевніше, ще меншим.

Полтава на той час була хоч і невеличким, але не таким уже й слабко укріпленим містечком. Детальний огляд укріплень Полтави того часу здійснив історик-аматор Я. Іванюк. Він установив, що до них належало 10 башт на зовнішньому валу, 11 бастіонів та 3 напівбастіони як на зовнішній, так і на внутрішній лінії укріплень полтавської фортеці [9, с. 125]. Загальна протяжність зовнішньої лінії фортечних валів склала понад 2,2 км. Для надійного захисту такої лінії треба було мати приблизно 2 тис. бійців плюс резерв щонайменше 700 вояків, а також спеціальні сили: гармаші, сапери тощо. На 28 гармат слід було мати 100–110 артилеристів, аби забезпечити їх одночасну дію.

Ми навіть не маємо точної дати початку блокади міста шведами. За В. Дядиченком, вона тривала 88 діб, тобто почалася 1 квітня 1709 [5, с. 26]. Проте В. Красіков вважає, що початок облоги припадає на 14 квітня (за григоріанським стилем), тобто відносить його на 3 квітня за юліанським календарем. Виходить, що облога тривала трохи менше – 85 днів [12, с. 66].

Найбільші сумніви викликає твердження щодо загального штурму міста 21–22 червня 1709 р. На нашу думку, рішення про такий штурм міг прийняти лише особисто Карл XII, але в той час король боровся за життя після важкого поранення. Саме 19–22 червня у нього піднялася температура, йому загрожувала гангрена, король марив, тож, напевне, був не здатен приймати рішення [4, с. 303]. Зате саме в ті дні, довідавшись про проблеми в керівництві супротивників, Петро I наважився на переправу через Ворсклу поблизу села Петрівки. Протягом 19–20 червня було переправлено спочатку авангард К.-Е. Ренне, а потім і головні сили армії. Незабаром московські солдати розпочали будівництво укріплень для прикриття своєї позиції [22, с. 168]. Атакувати полтавську фортецю, маючи всього за 10 км на своєму лівому фланзі головні сили ворога, було б украй необачно – будь-який, навіть успішний штурм, спричинив би тимчасовий розлад управління військами, необхідність відновлення дисципліни, поповнення боєприпасів, переформатування підрозділів унаслідок понесених утрат – все це робило неможливим для шведської армії, як мінімум, протягом доби ефективний опір царській армії. Хтозна, можливо, під приводом короля скандинавські воїни і здобули б перемогу, але без короля жоден їхній воєначальник не зважився б

на таку відповідальність. Нічого не згадують про масштабний (денний та нічний) штурм Полтави й шведські джерела [1, с. 119].

Ураховуючи всі обставини, можемо стверджувати, що на сьогодні не маємо достовірної картини облоги Полтави. Матеріали про багаторазові штурми міста, представлені І. Павловським [16, с. 114], не ґрунтуються на беззаперечних документах і не можуть слугувати фундаментом для реконструкції подій квітня–червня 1709 р. Згідно зі шведськими джерелами, облога Полтави вбачається не як штурми, а як наполегливі саперні роботи каролінців з подолання смуги оборонних споруд, переважно з південно-західного боку фортеці. У ході цих заходів основний тягар облогових робіт ліг на плечі запорожців, або, що ймовірніше, на українських посполитих, що примкнули до козаків К. Гордієнка. На це вказують шведські автори, говорячи про значну кількість погано озброєних козаків [1, с. 114]. Московські вояки відбивалися, роблячи вилазки проти шведських апрошів, але при цьому втрати шведської армії не могли бути великими, аж ніяк не понад 6 тис. солдатів [2, с. 51; 5, с. 26]. При таких утратах убитими в армії Карла мало б бути від 12 до 15 тис. пораниених, що є стандартною пропорцією для війська, яке не програє катастрофічно битву і ворог не вчиняє різанини втікачам та не добиває пораниених. Але ж у шведському таборі напередодні вирішальної битви було лише 2,25–2,5 тис. пораниених та хворих. Отже, безпосередньо пораниених у ході облоги Полтави могло бути 1–1,5 тис., а значить, число шведів, убитих під мурами міста, навряд чи перевищувало 1 тис. солдатів. Та й то такі втрати були б за умови, що якась кількість легкопораниених протягом квітня–травня встигла на 26 червня одужати й повернутися в стрій і вже не перебувати серед пораниених напередодні битви. Якусь кількість загиблих склали запорожці, але й їх не могло бути багато, адже козаки використовувались як сапери, тож гинули лише від випадкових ядер та куль.

Не дуже ймовірним є свідчення про нібито відбиті під час вилазок у шведів 6 гармат, хоч би тому, що гармати використовували дуже обмежено, а значить, у безпосередній близькості до валів Полтави їх бути не могло, глибокі ж вилазки гарнізону теж були нереальними, бо треба було задіяти значні сили, як для далекого прориву (щонайменше 500 м), так і для того, аби дотягти до фортеці захоплену артилерію. Та й у пізніших документах жодним чином не відбито факту захоплення таких трофеїв полтавським гарнізоном.

Вилазки, очевидно, тривали вночі, а їх метою було зашкодити саперним роботам та захопити полонених. Власне, успішність облогових робіт визнав уже А. Маркевич: «В останніх числах травня та на початку червня почалися інженерні сутички між арміями за Полтаву, перевага в яких схилилася на бік шведів; російське командування так і не змогло встановити комунікацію з фортецею... Вже в першій половині травня шведським саперам, незважаючи на вилазки полтавського гарнізону, вдалося підійти до палісаду» [14, с. 94]. За наступні півтора місяця облоги, при бажанні Карла, місто можна було здобути.

Рано чи пізно, але шведи та козаки довели б свої облогові роботи до критичної межі, і прорив у місто відбувся б, але Карл прагнув не здобути Полтаву, а втягти московську армію у генеральний бій. Тому й не виснажував своїх солдатів штурмами укріплень Полтави, не вів інтенсивних бомбардувань міста, а, напевне, для його здобуття вистачило б і одного серйозного обстрілу з наступною атакою. Крім того, в другій половині червня здобуття Полтави втратило для Карла й матеріальне значення: у місті не залишилося якихось значних запасів харчів або воєнного спорядження. Напевне, якби король ставив перед собою таку мету, місто чекало б доля Веприка – за один-два тижні квітня шведи б здолали гарнізон О. Келлена прямою атакою. Хоч він і був учетверо чисельнішим, але ж на боці коменданта Веприка В. Фермора був ще грудневий мороз.

Власне, й облогою бойові дії під Полтавою назвати не можна – це була блокада, щільність якої поступово зростала. У гарнізоні закінчувалися набої, мабуть, виникли проблеми з харчуванням, наростала моральна та фізична втома. Врятувати місто могла б контратака московської армії, але це неминуче означало б генеральний бій, чого Петро I обгрунтовано прагнув уникнути, не бажаючи ставити на кон усе, а долаючи супротивника повільно, але наполегливо. Однак, сила ворожої армії в середині червня здавалася Петру ще дуже значною, а про тяжкий стан полтавського гарнізону цар мав конкретні відомості з листів-донесень Келлена, тож доволі вірогідним був варіант здачі Полтави шведам.

Усвідомлюючи це, в листі до коменданта Полтави від 19 червня 1709 року, тобто тоді, коли московський авангард уже захопив місце переправи в Петрівці, Петро I усе ж допускав можливість здачі Полтави шведам на початку липня. У листі до полковника О. Келлена він навіть детально обговорював варіант прориву

з міста в період нового місяця («...як ночі стануть темними...») [18, с. 216]. Цар наказував перед проривом повикидати гармати у криниці, підпалити місто, а залишкам гарнізону забрати з собою всю чоловічу частину полтавчан. Хоч і не видатний, але цілком кваліфікований полководець, московський цар, допускав можливість невдачі польової армії, особливо в разі негайної атаки шведів 20 чи 21 червня. Хоч про поранення Карла XII Петро I уже знав, але, ймовірно, припускав, що це якісь хитрощі, або ж рана не тяжка і не сьогодні-завтра непереможний король поведе свою армію проти притиснутої до Ворскли армії Петра. Однак фортуна нарешті повернулася до Петра I обличчям.

Залишений у тилу шведської армії гарнізон Полтави таки відіграв помітну роль у генеральній баталії. По-перше, біля укріплень міста шведам довелося залишити два батальйони піхоти – 1,1 тис. [3, с. 66], а також ліфляндську шляхетську кінноту (кілька сотень вершників) та значну кількість запорожців [14, с. 293], а по-друге, коли о сьомій ранку О. Келлен збагнув, що за три години бою шведи не лише не розбили ворога, але й зазнають невдачі в районі редутів, він наважився на вилазку проти залишених шведсько-українських підрозділів. Згодом саме його солдатам удалося захопити в полон графа Піпера, фактичного прем'єр-міністра шведського короля.

Відносно невдачу облоги шведами Полтави австро-угорський історик убачає у відсутності важкої облогової артилерії у військах Карла XII. Цей недолік можна було б надолужити, якби до рук шведського короля потрапила Військова Армата Війська Запорізького, свого часу зосереджена І. Мазепою в Батурині [6, с. 389]. Хоч, на нашу думку, якби шведи не дали московитам здобути Батурин, то облога Полтави навряд чи була б потрібна взагалі.

Висновки.

Підсумовуючи наші судження про блокаду Полтави, можна погодитися з висновком С. Іванюка про те, що «період... оборони Полтавської фортеці (травень – червень 1709 р.)... незважаючи на широку популярність, повний історичних «білих плям» [7, с. 484]. Існують численні вказівки джерел, що саме гетьман І. Мазепа вказав королю Карлу XII на Полтаву як на такий стратегічний пункт, боротьба за який могла б змусити Петра I зосередити тут свої головні сили і наважитися на генеральний бій зі шведською армією. Вже на початку червня 1709 р. здобуття Полтави втратило для Карла XII сенс і матеріальний, адже

в місті практично не залишалося запасів продовольства та озброєння. Полтава не могла після капітуляції гарнізону слугувати базою для подальших операцій шведсько-української союзної армії. Отже, єдиним раціональним поясненням продовження бойових операцій навколо міста був намір утягнути московську армію у генеральний бій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Артамонов В. А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам) / В. А. Артамонов // Вопросы истории. – 2004. – № 11. – С. 112-121.
2. Бескровный Л. Г. Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны / Л. Г. Бескровный // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – Москва: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 21-62.
3. Васильев А. А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении / А. А. Васильев // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 7. – С. 62-67.
4. Григорьев Б. Н. Карл XII или пять пуль для короля / Б. Н. Григорьев. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 550 с.
5. Дядиченко В. А. Полтавская битва / В. А. Дядиченко. – Київ: Знання, 1959. – 44с.
6. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків. / Й.-Х.Енгель. – Харків: Факт, 2014. – 640 с.
7. Иванюк С. А. Герой Северной войны А. С. Келен. Страницы биографии по новооткрытым источникам / С. А. Ивасюк // История военного дела: исследования и источники. – 2015. – Т.VI. – С. 453-506.
8. Иванюк С. А. Полтава – «крепость ничтожная»: фортификационные сооружения Полтавской крепости периода Великой Северной войны (1700–1721) / С. А. Ивасюк // История военного дела: Исследования и источники. – 2012. – Т. 1. – С. 258-286.
9. Иванюк Я. Г. Місто-фортеця Полтава (XI–XVIII ст.) / Я. Г. Иванюк // Український історичний журнал. – 1976. – № 4. – С. 123–128.
10. Коваленко О. Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII – початку XIXст. / О. Коваленко // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 62-73.
11. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – Київ: АН УРСР, 1963. – 388 с.
12. Красиков В. А. Северная война или блицкриг по-русски / В. А. Красиков. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 478 с.
13. Кротов П. А. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине) / П. А.Кротов. – СПб.: Истор. иллюстрация, 2009. – 416 с.
14. Маркевич А. Великий подвиг. К 250-летию Полтавской битвы / А. Маркевич. – Київ: КГУ, 1959. – 158 с.
15. Моттлі Д. Історія життя Петра I, імператора Росії / Д. Моттлі // Україна очима іноземців: англomовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XIX століття (переклад текстів з коментарем). Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 90-115.
16. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники / И. Ф. Павловский. – Полтава: тип. И. А. Дожмана, 1908. – 243 с.
17. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. VIII. – Вып. 1. (январь-декабрь 1708). – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – 408 с.
18. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. IX. – Вып. 1. (январь-декабрь 1709). – Москва: Изд-во АН СССР, 1950. – 526 с.
19. Полтава. Історичний нарис / ред. кол.: В.О. Пащенко (гол.) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 280 с.
20. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк.– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 302 с.
21. Слісаренко О. М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. / О. М. Слісаренко. – Дніпро: Ліра, 2018. – 360 с.
22. Слісаренко О. М. Фортифікаційне забезпечення Бородинської та Полтавської битв: аналіз історіографічних надбань / О. М. Слісаренко // Вісник Дніпропетровського університету: серія Історія та Археологія. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2013. – Вип. 21. – №1/1. – С. 165-169.
23. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві. Ф 51, оп.3, Спр. 1162: «Супліка полтавської полкової старшини від 3 лютого 1723 р. про повернення полкових і сотенних гармат, взятих комендантом російського гарнізону м. Полтави під час війни зі шведами в 1708–1709 рр.». – 9 арк.
24. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві. Ф 51, оп.3, Спр. 1456 «Дело по доношению Ивана Черняка, генерального судьи от 19 января 1715». – 77 арк.

REFERENCES

1. Artamonov, V.A. (2004). Osada Poltava v 1709 (po shvedskim istochnikam) [The siege of Poltava at 1709 y. (in according with swedish sources)]. *Voprosy istorii*, XI,112-121 [In Russian].
2. Besкровny, L.G. (1959). Strategia i tactica russkoi armii v poltavskii period Severnoi voiny [The strategy and tactics Russian army at poltavian period of the Great Northern War]. *Poltava. K 250-letiu Poltavskogo srazenia*. Moscow: AN USSR [In Russian].
3. Vasilev, A.A. (1989). O sostave russkoi i shvedskoi armii v poltavskom srazenii [About Russian and Swedish army in the battle of Poltava]. *Voенno-istoricheskii gurnal*. VII, 62-67 [In Russian].

4. Grigoriev, B.N. (2006). *Piat pul dlia korolia [A five bullets for king]*. Moscow: Mol. Gvardia [In Russian].
5. Diadichenco, V. A. (1959). *Poltavska bitva [The battle of Poltava]*. Kyiv: Znannia [In Ukrainian].
6. Engel, I-H. (2014). *Istoria Ukrainy ta ukrainskykh cossakiv [The history of Ukraine and Ukrainian cossacks]*. Harkiv: Fakt [In Ukrainian].
7. Ivanyk, S.A. (2015). Geroj Severnoj vojny A. S. Kelen. Stranitsy biografiy po novootkrytym istochnikam [The hero of the Great Northern War A. S. Kelen. Biography pages on newly discovered sources]. *The history of military Affairs: studies and sources*, Vol. VI [In Russian].
8. Ivanyk, S.A. (2012). Poltava – “krepost nichtozhnaia”: fortifikazionnye sooruzhenia Poltavskoj kreposti perioda Velikoj Severnoj vojny (1700–1721) [Poltava – «the fortress is insignificant»: the fortifications of the fortress of Poltava at the Great Northern War (1700–1721)]. *The history of military Affairs: studies and sources*, Vol. 1 [In Russian].
9. Ivanyk, J.G. (1976). Misto-fortezia Poltava (XI–XVIII st.) [The town-fortress Poltava (XI – XVIII c.)]. *Ukrainsky istorychny gurnal*, IV, 123-128 [In Ukrainian].
10. Kovalenko, O. (2009). Prostorovy ta demografichny rozvytok mista Poltava XVII – poch. XIX st. [Territorial and Deographic Development of Poltava Citi territory at the XVIII – beginning of XIX cc.]. *Kraeznavstvo, III–IV*, 62-73 [In Ukrainian].
11. Kompan, O.S. (1963). *Mista Ukrainy v drugii polovyni XVII st. [Citis of Ukraine at second half of XVII c.]*. Kyiv: AN UkSS [In Ukrainian].
12. Krasicov, V.A. (2010). *Severnaia voina ili blickrig po russki [The Great Northern War or blizkrig in Russian]*. Moscow: OLMA [In Russian].
13. Krotov, P.A. (2009). *Bitva pry Poltave (K 300-godovshine) [The battle about Poltava (At 300- anniversary)]*. St. Petersburg: Istor. Illustrazija [In Russian].
14. Markevich, A. (1959). *Velikii podvig. K 250-letiu Poltavskoi bitvy [The Great Fiat.At 250-anniversary]*. Kyiv: KGU press. [In Ukrainian].
15. Mottly, D. (2008). Istoria zytia Petra I, imperatora Rossii [History of Peter I, emperor of Russia]. *Ukraina ochima inozemciv (anglomovni memuary, zapysky, shodennyky XVIII – beginning of XIX cc.* Dnipropetrovsk: DNU [In Ukrainian].
16. Pavlovsky, I.F. (1908) *Bitva pod Poltavoju 27 iunja 1709 i ee pamjtniki [The battle about Poltava at 27 June 1709]*. Poltava [In Russian].
17. *Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo. Tom VIII. Vypusk 1 [The letters and pipars of imperiater Peter the Great. Volume VIII (1)].* (1948). Moscow: AN USSR [In Russian].
18. *Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo. Tom VIII. Vypusk 1 [The letters and pipars of imperiater Peter the Great. Volume IX (1)].* (1950). Moscow: AN USSR [In Russian].
19. *Poltava. Istorychny narys [Poltava. A historian essay]*. (1999). Poltava [In Ukrainian]
20. Serdyk, I. (2011). *Polkovyh gorodov obyvateli [People of regiment towns]*. Poltava: ACMI [In Ukrainian].
21. Slisarenko, O. (2018). *Vijskovo-strategichny aspekt utvorennia ukraino-shvedskogo souzu 1708–1714 g. [The war-strategic aspects are create an ukraine-swedish alliance at 1708–1714]*. Dnipro: Lira [In Ukrainian].
22. Slisarenko, O. (2013). *Fortifikazijne zabespechennia Borodinskoj i Poltavskoi bitv: analiz istoriografichnyh nadban [Fortificacion procuring of batils about Borodino and Poltava: the analysis of historiography]*. Dnipropetrovsk: DNU [In Ukrainian].
23. *Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy v m. Kyievi. F. 51, op.3, spr.1162 “Suplika poltavskoi polkovoju starshyny vid 3 lutogo 1723 pro povnernenia polkovych I sotennyh garmat/ vzjtych komendantom rossijskogo garnizona Poltavy pid chas vijny zi shvedamy v 1708–1709 gg.” [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. F. 51, op. 3, sp. 1162 “Request Poltava regimental officers at 3 February 1723 y. on the return of regimental and hundred guns, taken by the commandant of the Russian garrison of Poltava during the war with the Swedes at 1708–1709”]* [In Ukrainian].
24. *Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy v m. Kyievi. F. 51, op.3, spr.1456 “Delo po donoshenij Ivana Cherniaka, generalnogo sudij ot 19 janvaria 1715” [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. F. 51, op. 3, sp. 1456 “Case on denunciation of Ivan Chernyak, the General Arbiter of January 19, 1715”]* [In Ukrainian].

Олександр Миколайович Слісаренко

Кандидат історичних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені Олеся
Гончара
49000, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 72

Email: a.slisarenko61@gmail.com

Oleksandr Slesarenko

Ph.D. in history, Assoc. Professor
O. Honchar Dnipro national University
72, Gagarin Sq., Dnipro, 49000, Ukraine

Цитування: Слісаренко О. М. «Полтавський міф» (до 310-ої річниці оборони міста Полтави від шведської армії) / О. М. Слісаренко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 5. – С. 5-13.

Citation: Slesarenko, O.M. (2019). «Poltavskiy mif» (do 310-oi richnytsi oborony mista Poltavy vid shvedskoi armii) [«Poltava myth» (up to the 310th anniversary of the defense of the city of Poltava from the Swedish army)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (5), 5-13.

Стаття надійшла / Article arrived: 01.04.2019

Схвалено до друку / Accepted: 05.05.2019